

Критиката често търси близост между Йовков и немския певец на войната Лилиенкрон. Изтъква, че нашият писател има нещо от влеченията на Лилиенкрон към походния живот и нещо от детското му любопитство и захласнатост в картините на битките. Неведнъж в статиите от 20-те и 30-те години се търси сходство и между баталните сцени на Лев Толстой и Йовков. Вл. Василев се спира на разликата във възприемането на боя от героите във „Война и мир“ и войниците на Йовков. Василев констатира, че докато Тушин, Ростов или княз Андрей са екзалтирани или упоени в сражението, „готови с наслада да умрат пред очите на императора“⁹, то на Йовковите герои са чужди тези въодушевления. Очевидно тук критикът проявява повече мъдрост в преценката си — обръща вниманието на „трезвостта“, с която войниците отиват на бой и с която посрещат смъртта. И както правилно забелязва, „войникът, който е преживял, се е срещнал с художника, за да се родят единствените по своето внушение хроники и разкази“.

Още един автор отхвърля каквато и да е прилика между „Война и мир“ и Йовковата бойна белетристика — Димитър Б. Митов. Само че Митов е на коренно противоположни позиции от тези на Вл. Василев. „Целият безсмъртен роман — заявява критикът за „Война и мир“ — е едно страшно обвинение срещу великата безсмислица, наречена война, когато Йовков просто се възхищава от нея и тя е единствената стихия, която раздвижва всичката му кръв, пробужда неговия темперамент.“¹⁰ По-нататък Митов обяснява, че за Йовков войната не е някакво страшно зло, а дейност, в която „блясват характери, каляват се воли“. Определя военните разкази като прекрасни картини от сражението, където писателят „не протестира за жертвите, които падат“. Д. Б. Митов още повече се увлича в съжденията си, като твърди, че „чужд на всякакъв социален сантиментализъм, Йовков на някои места дори се подиграва срещу опитите за пацифизъм“. Следва цитат от „Земляци“, който е използван като образец на бликнало войнолюбиво чувство и доказателство на Йовковото възхищение от войната, докато в същност цитираният от Митов пасаж може да се тълкува като един от примерите на Йовковото отричане на войната чрез искрен и дълбок хуманизъм.¹¹ Но Митов не го вижда. Не забелязва и много други места във военните разкази, които са образец на човеколюбие и отричане на войната. Напротив. Той твърди, че никъде Йовков не протестирал срещу войната, че за него тя била нещо първично, начало, без което не може и е нужно, величествена стихия, която създавала личности и водела хората към борба за по-висок идеал, и т. н. Дори и там, където Йовков се ръководел от желанието си да бъде по-верен в рисуването на войната и е искал да запази известна обективност, той предавал протеста на героите си с една вътрешна, едва доловима подигравателност към тяхното „фразьорство“ и т. н. и т. н.

Прилични на тези, дори в още по-заострен вид, са разсъжденията на Георги Бакалов. Още в първата си книжка сп. „Звезда“ излиза със съкрушителни нападки срещу Йовков. Критикът е възмутен от „казармената идеология“ на белетриста, която го унижавала до възвеличаване на ордените за храброст, от чувството на „особено външение и дори открита гордост“ само при спомена на името на еди коя армия“. Упреква Йовков в поклонничество на „българския империалистически милитаризъм“¹². Напомня за добруджанския произход на писателя, който трябвало да го „въоръжи против казионния милитаризъм, виновник за

⁹ Вл. Василев. От 1920 до днес. Йордан Йовков. — Златорог, г. XIV, 1933, с. 187.

¹⁰ Д. Б. Митов. Белетристи. А. Страшимиров. Елин Пелин. Йордан Йовков. С., 1939, с. 121.

¹¹ Вж. пит. кн., с. 122.

¹² Г. Бакалов. — Звезда, г. I, 1932, кн. 1, с. 41.

анексирането на Добруджа към империалистическа Румъния“. И по-надолу авторът на отзива прави заключението, че „шовинизмът на Йовков не се обяснява с идеята за освобождението на Добруджа, а с класовата, с буржоазната негова идеология“.

Предубеденост лъха и в мнението, че според Йовков не съществувал друг живот за селянина освен този на „принудителната служба на „скотинката“, както царският генерал наричаше войника“. Йовков е подложен на критика и за това, че от творбите му отсъствуват борбите против „буржоазната класа и нейната държава, в която истински съюзник и ръководител се явява индустриалният пролетариат“. Бакалов определя отношението на Йовков към селянина като „презрително“: „Като баталист на империалистическата война Йовков гледа на селянина с очите на буржоата; като на пушечно месо.“ И дори отива още подалеч в критическия си патос: „Ако г. Йовков пожелае да види фигурата на прононсиран писател на буржоазията, който в своите произведения изпълнява „социалната поръчка“ на своята класа, да обработва общественото мнение в милитаристичен дух за подготвяне на нова империалистическа война — то нека той надникне в огледалото.“

Две години по-късно сп. „Звезда“ отново критикува Йовковите военни разкази. Пак се говори за дребнобуржоазна идеология, „разлята“ в разказите на писателя. Славата на Йовков като творец се състояла в „защитата на фашизма и империалистическите войни“ и в отрицанието на „работническите борби и идеали“.¹³ И добавя: „Целта е: работните маси да се обърнат в сомнамбули, да знаят с възторг да мрат за делото на капиталистическата класа. Разказите на г. Йовков, пълни с лъжи и заблуди, днес са в услуга на империалистическата политика, на настоящата психологическа подготовка на империалистическата и антисъветска война“. Тези настроения се запазват и към други Йовкови творби. За „Грехът на Иван Белин“ Георги Бакалов пише: „Писателите отвъд бариерата съвсем са изгубили компаса. Вместо хуманност към хората, които колесницата на бясната буржоазна диктатура смазва с хиляди пред очите им, те ни занимават с какви ли не непотребни работи, а пък г. Йовков ни учи на човешина към вълците, вълчиците и вълчетата.“¹⁴

Най-характерните черти за Йовковите военни разкази, пък и за всичко, писано от белетриста след тях — хуманността и нравствеността, — критиците от 20-те години почти подминават. Едва през следващото десетилетие Георги Цанев говори за „хуманност и нравствена сила у човека“, за „здравата морална основа“ на Йовковия свят.¹⁵

* * *

През 1926 г. излиза от печат сборникът „Последна радост“. Второто издание от 1933 г., а и всички следващи са озаглавени „Песента на козелетата“. Към тази книга критиката не е особено щедра, що се отнася до количеството на отпечатаните рецензии. По-често се срещат мнения за разказите, пръснати в материали, които разглеждат цялостното творчество на Йовков.

Статиите за „Песента на козелетата“ говорят, че въпреки някои значителни критически прозрения (забелязана е решаващата роля на пейзажа, умението на Йовков да рисува стари турци, които го привличат с епическата си завършеност, със стройния си светоглед, с култа си към красотата и себапа) остават и недокоснати проблеми — хуманизма, композиционните особености на разказите, чародейната сила на творческия труд.

¹³ Т. р. Д у х о в. Йордан Йовков. — Звезда, 1934, кн. 20—21, с. 635.

¹⁴ Г. Б а к а л о в. Човешина към вълците. — Нов път, г. I, 1924, 18—19, с. 584.

¹⁵ Г. Ц а н е в. Мир, г. XLIII, бр. 11 171, 16 окт. 1937, с. 2.

Една година след „Последна радост“ вижда бял свят любимата рожба на Йовков — сборникът „Старопланински легенди“. Още същата година книгата е обявена за изключително събитие в литературния ни живот. Всички значителни списания и вестници, а и много от периодичните издания в провинцията поместват възторжени отзиви за легендите. За сборника пишат повечето от изявените имена на критическата ни мисъл по онова време. През 1939 г. се появява и първото самостоятелно литературно изследване — книгата на Велчо Велчев „Йордан Йовковите Старопланински легенди“.

Лавината от рецензии, отзиви, мнения и бележки сама по себе си говори за изключителния интерес към легендите. Изказва се мнението, че този сборник е един от най-високите гребени на нашата белетристика, че с него биха се гордеели и литератури с далеч по-богато минало от нашето, че „Старопланински легенди“ е „най-поетичното“ произведение на добруджанския певец, че това не е обикновена книга, а „документ за рядката творческа сила на Йовков. . . Тя е едно отрядно предчувствие, че в негово лице ще имаме може би и дългоочаквания белетрист на нашето минало“.¹⁶

Разбира се, не липсват и хиперболизации. Йордан Ганев, подведен от голямата си любов към Йовков и от силното си земляческо чувство, пише: „ . . . Нашият Балкан е възпят тъй дивно, тъй приказно, както никой наш автор не е възпял никой кът от страната ни.“¹⁷ Вероятно доста снизходителни усмивки са предизвиквали подобни суперлативи, след като сме имали вече Ботевия шедьовър „Хаджи Димитър“ и Вазовите прочувствени стихове за природата и живописните му пътеписи. Но пък едва ли някой се усъмнява в искрения възторг на техния автор, в неговото преклонение пред таланта на Йовков и във въздействието на тези десет разказа върху съвременниците на писателя.

Единодушно е мнението на критиците, че легендите представляват сказания за любовта, химни на силни душевни преживявания, в които има колкото идиличност, колкото романтика, толкова и картини от родния бит — познат, близък, но даден някак ново, свежо, показан в оригинално осветление. Изтъкват замайващата простота на живота, а заедно с това и непостижимата прелест на разказването, липсата на каквато и да е преднамереност, подправеност или изкуственост. Спират се на необикновените герои — хора, каквито не се срещат постоянно, а силни, цялостни характери, обикновено с неособено сложна душа, обладани от някоя страст, в която изпепеляват. По думите на Вл. Василев това са „образи, които подчиняват със своята духовна масивност“¹⁸.

Голяма част от достойнствата на легендите се отдава на Йовковото вълшебство на разказване, на свежия му и красив стил — богат и силен и съдържан едновременно, който се явява като показател за неподозираните богатства на българското слово.

„Старопланински легенди“ е единственото Йовково произведение, предизвикало изключително положителни отзвучия сред литературната критика. То, както никое друго, е прието, без да предизвика бурни вълнения, спорове, полемки, упреци, а се радва само на похвални мнения. За разлика от другите книги на писателя „Старопланински легенди“ е и най-цялостно, и най-вярно анализирания творба на Йовков от неговите съвременници.

От многобройните отзиви и рецензии, които заливат периодичния печат, заслужават по-особено внимание статиите на Георги Цанев, Малчо Николов и

¹⁶ Цв. Минков. Старопланински легенди. — Лит. новини, г. I, бр. 16, 1928, с. 3.

¹⁷ Й. Ганев. Старопланински легенди от Йордан Йовков. — Котленски край, бр. 19, 12 дек. 1928.

¹⁸ Вл. Василев. — Златогор, г. XIV, 1933, с. 188.

книгата на Велчо Велчев. Те дават представа не само за приема на легендите, техните качества или пропуски, но и за състоянието на литературнокритическото ниво на Йовковите съвременни критици.

През 1928 г. от Прага пристига рецензията на Георги Цанев. В нея критикът прави задълбочен анализ на разказите. До появата на тази статия никой не разглежда така основно и в детайли легендите. Действително в много отзиви се изтъкват заслугите на творбите, изказват се верни мнения, но първата задълбочена разработка, написана с истински професионализъм и разбиране, е тази на Г. Цанев. В нея критикът отделя голямо внимание на фолклорните елементи в легендите. Подзаглавните надписи на разказа — според Цанев — имат за цел само да загатнат за съответните събития, а „фабулата като цяло е плод на творческата инвенция на автора. Това важи особено силно за ония легенди, чието мото е от някоя народна песен. Мотото има тук единственото предназначение да посочи, че по дух и характер разказваното е близко на известна народна песен или на няколко.“¹⁹

По-нататък авторът разглежда мястото на фолклора в сюжетното развитие на разказите. Посочва зависимостта между живота на Йовковите герои и съдбата на лицата в съответната народна песен. Вследствие на сериозни наблюдения и проучвания Цанев констатира, че най-голяма близост с народните песни има „Индже“. „Съдбата на главния герой — казва критикът — тук е обобщение, чиито елементи се намират в различни народни песни.“ Но Г. Цанев няма пред вид едно механично събиране на елементи от фолклора и преработването им. Нито пък пренасяне на отделни сюжетни звена от народните песни в разказите на писателя. Не. Критикът подчертава, че на народната творба трябва да се гледа преди всичко „като на суров материал и по-точно — част от суровия материал. С него Йовков постъпва така, както и с наблюденията и фактите от съвременната действителност — пресъздава ги творчески. По този начин работите му запазват своята абсолютна оригиналност.“

Като водещ мотив и основен патос на „Старопланински легенди“ Цанев с право сочи любовта. За критика любовта у Йовковите герои е „ведро и светло чувство и преди всичко чувство, а не опустошителна полова стихия, помрачаваща нравственото същество у човека“. Критикът е проникнал дълбоко в сложния механизъм на любовното преживяване на персонажите, извличайки оттам пречистващото, облагодаряващото, възвишаващото, до което води любовта у Йовков. Георги Цанев би могъл да посочи и разрушителната сила на любовта, както е например в „Постолови воденици“. Може би съзнателно той се е ограничил само в любовта, която извисява човешкия дух, защото тя именно е доминиращата в легендите. За разлика от Стефан Станчев, за когото любовта в разказите е „едновременно плътска жажда и духовна стихия, чиста еротика, която омагьосва и завлича белязаните си жертви“²⁰, Георги Цанев улавя явно същността на любовното чувство, което е огромно и неумовно за разума, но разбираемо и мило за всяко сърце. Любовта в легендите е в унисон с цялостната характеристика на героите, определени сполучливо от критика като хора, чужди на рационализма, далеч от логиката на ума. „Тяхната логика е най-често логика на сърцето, животът им е предимно живот на душата.“ Оттам и тая решителна, властна и всепобеждаваща сила на любовта.

Георги Цанев оценява високо Йовковото преклонение пред красотата, храбростта и смелостта, които понякога играят ролята на морална сила. И критикът с основание намира единството на „Старопланински легенди“ именно в мотива за любовта, взет заедно с другите посочени елементи. Те — по мнението на

¹⁹ Г. Цанев. Старопланински легенди. — Златорог, г. VIII, 1928, кн. 9, 390—394.

²⁰ С т. Станчев. Легендите на Йордан Йовков. — Бълг. мисъл, 1939, кн. 10, с. 547—562.

Цанев — създават от легендите „не механичен сборник, а истинска книга с единна стихия, с единна душа“.

Отсега нататък Г. Цанев отново и отново ще се спира на Йовковото творчество. Ще разширява и задълбочава анализите си, ще открива нови силни страни, ще посочва недостатъци. В негово лице Йовков ще има един от най-системните, най-верните и най-дълбоки тълкуватели.

Подчертан интерес към „Старопланински легенди“ проявява Малчо Николов. Той посвещава няколко отзива на този сборник и една цяла глава в книгата си за Йовков.

Заслуга на Николов е откриването у Йовков на едно „чудно примиряване на душата на романтика с тая на реалиста“. „Поради това — пише по-долу критикът — ще бъде погрешно да се пристъпва към нея с мярката на един чисто реалистичен мащаб: чисто реалистичните изображения са осеяни с някаква неизяснима тайна — действителността остава приказка.“²¹

Принос на Малчо Николов са и оценките му за Йовковото майсторство да рисува природата. В този сборник той определя писателя като най-големия пейзажист за времето си. Силата на въздействието Николов открива не само в широкия замах и свежия колорит, а преди всичко в „одухотворяването на природата, в умението му да се сродява с нея. В същност планината у Йовкова съвсем не е декоративна рамка, нито фон — тя е живо действащо лице. Видяна е през призмата на един романтичен възторг — в цялата ѝ внушителна грандиозност, ярко осветена, динамична дори и в моменти на спокойствие.“

В книгата си Николов прави подробен анализ на отделните герои от легендите и на похватите, с които са изградени. Сравнява ги с постиженията в разказите за войната, като заслужено ги поставя много по-високо по художественост и внушителност. Открива израстването на писателя и по отношение на композирането. „От широко описателни и аналитични“ — каквито са според критика първите разкази на Йовков, творбите са станали „живо образителни и синтетични, вътрешно съсредоточени“. Николов подчертава умението на писателя „да завърти всичко около една ос, да го съобрази с главния герой“.

Заслужена висока оценка получава разказът „Индже“, наречен от критика „най-яркото живописно платно“ на Йовков. Във вярна посока са много от разсъжденията му, но в основния момент — нравственото прераждане на героя — Николов се подхлъзва по видимо и приема като единствен подтик за обрат на Индже момента, в който чува проклятието на стария свещеник. „Думите на това страшно проклятие — коментира Николов — пронизват като с ножове душата на Индже и ето, идва като чудо на възкресението — Ариман се превръща в Ормузд, Сатанаил — в Михаил; поемата на злото — в най-възвишен химн на хайдутина — народен закрилник и спасител.“

Същото тълкуване срещаме и една година по-късно у Велчо Велчев. А духовното прераждане на Индже отдавна е намерило своя верен интерпретатор в нашата литература. Г. Цанев казва: „Копнеж и мъка по изгубена любов — любов към жена и обич към чедо — пробуждат съвестта у Индже и го преобразяват от кървав враг на българите в техен закрилник.“²²

Възхищението на Малчо Николов от „Старопланински легенди“ е толкова голямо, така е заплънен от идеи, образи и картини, че недостатъците, които вижда, сякаш се страхува да ги посочи. И много внимателно, предпазливо, някак мимоходом споменава за външните ярки ефекти в „Най-вярната стража“ и за съществуващата разпръснатост в „Юнашки глави“ или сантиментализма в „На Игликина поляна“.

²¹ М. Николов. Старопланински легенди. — В: Творческият път на Йордан Йовков. С., 1938, с. 29—44.

²² Г. Цанев. Писатели и творчество. С., 1932, с. 83.

Интересна като опит за вникване в литературно-естетическата същност на легендите е книгата на Велчо Велчев „Йордан Йовковите Старопланински легенди“, издадена в София (в печатницата на С. М. Стайков) през 1939 г. Това е най-обемното изследване на отделна Йовкова книга до края на 30-те години. Тук си дават среща повечето от постиженията и недостатъците на литературната ни наука от това време.

Проблемът за композицията е един невралгичен пункт за критиката. Много автори се захващат да го изясняват, стигат до някъде, но убедителни резултати не постигат. Правят се отделни прозрения, но цялостно, обосновано разработване от този период няма. Грешките са обикновено едни и същи. Непозната остава за нашите критици сложната полифонична композиция на Йовковия разказ. Не правят изключение от общите слабости и анализите на Велчо Велчев. Например за „Юнашки глави“ критикът казва: „Сюжетната нишка сякаш се двои към дяда Руся и към Милуша. В съотношението на тия два образа трябва да търсим, да догонваме в същност идейния ключ на произведението.“ Това „двоене“ Велчев приема като недостатък на композицията изобщо за разказите на Йовков. С такава повърхностно тълкуване на композицията се срещахме не само тук, а и при анализа на други легенди. То е характерно не само за Велчо Велчев, но и за всички критици, обърнали поглед към композиционните особености на Йовковия разказ. И резултатът е бил един и същи, защото самата ни литературна наука от онова време не е могла да даде категоричен отговор на възникналите въпроси около композиционната същност на разказите. Това става възможно едва тридесет години по-късно в лицето на Искра Панова.

Докато повечето от анализите на Велчев са по-разширени разработки на вече известни мнения, то за „Постолови воденици“ дава едно ново, оригинално и обосновано тълкуване: „Греховното дяволско начало се крие в необузданата страст. Негов прародител е сатаната, язедщ на пръч, според богомилското предание. Героинята на разказа, Женда, е жива плът на това начало. . . Идеята се развива главно в съотношението между Женда и козаря Марин. Пръчът и битовата рамка (Върбан, баба Ана, дядо Иван, пътниците) служат да отселят главната сюжетна нишка, да я подчертаят по-дълбоко. Йовков твърде близо се е сродил с народното богомилско предание. . . Целият разказ се чувства като някакво сказание в духа на богомилските религиозни представи, с явно изтъкване на светското начало. Български мит за грехопадението.“

Книгата на В. Велчев дава обширна характеристика на художественото майсторство на Йовков. Проследява в отделните разкази ролята на повествователя и начина, по който той изгражда образи и картини. За първи път в литературната ни критика са разгледани така подробно значението и характерът на лексиката, на синтаксиса и изобщо на езиковия материал на легендите. Определя службата на простото и сложното изречение, открива художествената им целесъобразност. Велчев не пропуска да даде оценка и на така характерните за синтактичния строеж на „Старопланински легенди“ повторения и паралелизми.

Изследването „Йордан Йовковите Старопланински легенди“ въпреки някои повърхностни оценки и заключения е още една крачка по пътя за правилното разбиране и оценяване на Йовковия сборник.

* * *

Докато литературната критика определя „Старопланински легенди“ като „най-поетичната“²³ книга на Йовков, то „Вечери в Антимовския хан“ е формулирана като неговата „най-мъдра“²⁴ творба. Тая мъдрост е открита в „широкия

²³ В. Л. Василев. От 1920 до днес. — Златорог, г. XIV, 1933, с. 194.

²⁴ Пак там.

и неизменен план на живота, на който се проектират всички хора“, всички характери, всичко изобразено. Погледнати от дистанцията на времето, събитията имат вече други измерения в сравнение с тези, които са били в момента. Друг е вече и смисълът, дошъл от богатия житейски опит. Тук открива критиката и привързаността на Йовков към старите хора. Старците — дядо Гено, Иван Белин, дядо Щерю — са носители на опита, на мъдростта. Новият сборник на Йовков, както и предишните отново възбужда много възторзи. Едни от критиците (Г. Цанев, Ив. Мешекков) задълбочено вникват в творбите, други се отдават изцяло на чувствата, обзели ги при прочитането на книгата. От край до край в своите отзиви те възхваляват автора в приповдигнат, патетичен тон, изтъкват неговите качества, говорят за омаята на разказите му, без обаче да посочат нещо конкретно в тях. В повечето случаи тези „рецензии“ имат верни, но прекалено общи преценки и преразказване на съдържанието.

Други критици пък не се спират на достойнствата на творбите, а се впускат само в търсене на недостатъците, и то недостатъци, открити от една доста субективна позиция. Людмил Стоянов упреква Йовков, че се губел във второстепенни неща, че при него дълбокият трагизъм на живота отстъпвал на външната обрисовка: „Пейзажът, атмосферата — излизат на пръв план. Животът не се движи спонтанно с доброто и злото в него, а се поукрасява, ретушира, поставя се в хубава рамка. Всеки отделен момент във всеки разказ на Йордан Йовков е една красива поза.“²⁵ Людмил Стоянов обвинява писателя в пристрастие към леките външни ефекти. Определя го като „рисувач на жанрови картини, моменти, дадени с пластична строгост, но без живата спойка на жизнения опит на присъщия на живота динамизъм, почти без борба, неодушевени, сякаш снети върху платното на екрана. . . Този особен, станал вече втора природа и очевиден недостатък в творчеството на Йордан Йовков, не би бил тъй прискърбен, ако не водеше към други, по-опасни и преди всичко: към наивен алегоризъм.“

Различна по характер е статията на Ив. Мешекков. Макар и някъде пресилен, тя се стреми да обхване и анализира цялостно проблемите в книгата, търси и показва заслугите на писателя, определя и средищното значение на Антимовския хан за разказите. Мешекков дава висока оценка на Йовковото художествено майсторство, на таланта му да постига единство между съдържание и форма и докато Сп. Казанджиев се сблъсква на моменти със съмнението, дали Йовков е истински творец или само обикновен писател, представящ видяното, Мешекков заявява: „Нищо измислено, подражание, копиране на действителността, а вред все тая творческа интуиция и художествена идея.“²⁶ Особено голямо значение критикът отдава на способността на Йовков правдиво да представи психологическите изживявания на героите си и чрез външния израз да ни подсказва вътрешното състояние. Като особено ценни качества на разказите критикът сочи затаенния лиризмът и чувството, предадено в „епическия или класическия си облик“. Изтъкната е дарбата на писателя да „рисува просто и ясно за всекиго, както народният разказвач или големите майстори“.

Висока оценка за „Вечерите“ дава и Г. Цанев. С присъщата му далновидност критикът прониква в дълбините на душевните изживявания у героите, за да достигне до тяхната истинска същност. За Мешекков Сарандовица е една демонична жена. Тя „омагьосва и разсипва мъжете и не дели любовта от сметката, сърцето от кесията“. За Г. Цанев обаче Сарандовица е „магия“ на красотата, „която привлича не само клиенти, но и особен род поклонници. И всички — млади и стари — са хипнотизирани от нейната усмивка и свободен весел характер.“²⁷

²⁵ Л. Стоянов. Йордан Йовков. — Бълг. мисъл, г. II, кн. 7—8, с. 537—544.

²⁶ Ив. Мешекков. Вечери в Антимовския хан. — Златорог, г. IX, 1928, кн. 8, с. 396.

²⁷ Г. Цанев. Писатели и творчество. С., 1932.

С право Цанев обяснява, че това привличане невинаги е „любов, не е дори и флирт, а особено приятно чувство, радост, която хубавата жена пръска наоколо, с което привързва към себе си простите, примитивни души“. Критикът не се спира в детайли на образа на Сарандовица. Не се опитва като Мешекон или като Павел Михайлов да класифицира нейната красота като „физическа хубост, а не душевна“, нито определя държането ѝ като едно или друго, водено от „едничката цел да печели пари“.²⁸ Г. Цанев се спира на Сарандовица само дотолкова, доколкото му е нужен този образ, за да изтъкне неговото влияние върху околните, да покаже силата на красотата, която се издига над добро и зло, над скромност и алчност и придобива нравствени измерения.

Още тук, в статията си за „Вечери в Антимовския хан“ Г. Цанев изтъква и умението на Йовков да прониква вешо в тъмната област на животинското съзнание. Високо оценява дарбата на писателя да улавя инстинктивните реакции на животните и да ги предаде като преживявания на разумни същества, превеждайки ги в познати психологически категории.

По-късно, когато излиза последният сборник с Йовкови разкази, Цанев отново се връща към предишните творби, в които с изключителен дар писателят навлиза в душата на безсловесните. В „Ако можеха да говорят“ критикът открива нещо истински значително: „Хора и животни тук са сплетени в един общ живот, те са равнозначни герои в една обща жизнена драма. На пръв план изпъкват ту едните, ту другите. От преживяванията на човека се преминава естествено и неусетно към участта на животното или обратно. По тоя начин в тези разкази на Йовков не може да се каже кои собствено са главните герои — хората или животните. Съдбата и на едните, и на другите ни засяга с еднаква сила и внушение дори когато тия две съдби са изправени една срещу друга.“²⁹

Цанев с възторг говори за начина, по който са представени животните, за изключителната наблюдателност на Йовков върху селския живот, за умението му да подчертае жизнената връзка между селянина и неговия добитък, за начина, по който е разкрита тази връзка. И отново нарича Йовков „най-добрият художник в нашата литература в изобразяването на отношенията между хора и животни“.

Критикът е очарован от начина, по който са подредени разказите и най-вече от „особената връзка помежду им“. „Ако можеха да говорят“ е в същност един роман — идва до заключението авторът на статията. Това е една забележителна по своята проникновеност констатация. И днес, повече от четиридесет години от изказването на тази мисъл, при редицата литературнокритически и исторически проучвания за Йовков съвременните изследователи все повече се убеждават в правотата на извода, направен от Г. Цанев в средата на 30-те години.

По същото време излиза рецензия за сборника и от Георги Константинов. И той стига до мисълта, че „Ако можеха да говорят“ би могъл да се приеме и като роман. Прави сполучлива съпоставка с „Под манастирската лоза“ от Елин Пелин и Йовковите цикли. С право определя Елин Пелиновите като „обединени условно само от сродна художествена идейност“³⁰, а при Йовков открива „постоянни герои и моменти, които още малко биха поставили всички разкази във фабулна зависимост един от друг“. Но докато у Г. Константинов като че се чувства известно колебание да приеме сборника за „роман“, спрян от липсата на явна фабулна зависимост между разказите, то Г. Цанев с увереност пише:

²⁸ П. Михайлов. Творчеството на Йордан Йовков. — Просвета, г. I, 1936, кн. 9, с. 1078.

²⁹ Г. Цанев. Ако можеха да говорят. — Училищен преглед, г. XXXVI, 1937, кн. 3, с. 379—381.

³⁰ Г. Константинов. Ако можеха да говорят. — Златорог, г. XVIII, 1937, кн. 3, с. 123.

„От началото до края е прокарана една обща линия, около която са подредени всички събития, всички разкази. Отделните работи тук са свързани и по място на действие, и с общи герои, пък и с един общ мотив.“

Първият критик, който открива Йовковото чувство за хумор, е Георги Константинов. „То е проявено — пише в същата рецензия за „Ако можеха да говорят“ — крайно сдържано, с мярка, позната само на големите майстори.“ На този сдържан хумор Константинов отдава изключителната живост на образите: „животински и човешки — еднакво ярки и близки в тяхната ограниченост и поразяващо сходство“.

Г. Константинов е и първият критик, прозрял и социални елементи в творчество на Йовков. Той разглежда поведението на персонажа в сборника „Женско сърце“ като „отлика на неговата социалност. Затуй героите му са тъй добродетелни, примирени, спокойно героични. Всички инстинкти у тях са притъпени — или може да изплуват в повърхността на съзнанието само при специална социална обстановка. И мотивите на престъпността са социални, а не вродени у човека.“³¹

По-нататък Г. Константинов малко пресилено анализира социалния режизит в творчеството на Йовков. А и доста гръмко звучи самото заглавие на статията му, но за нас по-важно е другото — че литературната ни критика долавя вече социални звучения в разказите на писателя.

В друга статия на Константинов за Йовковите разкази се казва: „Ето, в туй виждане, в откриването на толкова вродена добродетелност и социална преданост у простите души се крие изключителното благородство у Йовкова. Човекът за него е човек само дотолкова, доколкото може да служи на нещо възвишено, да е в помощ на другите, на голямата социална общност.“³² А Мешевков с изключителна прозорливост забелязва, че за Йовков „социалният конфликт е морален конфликт“³³.

Най-характерното за Йовковото творчество, а именно „духовно-възвишаващият момент, който той открива във всеки жизнен случай“,³⁴ по прозорливите думи за Вл. Василев вече се изтъква от критиката. Етичната система на писателя с нейните основни компоненти е приета и оценена според заслугите ѝ, и то най-вече след излизането на последните сборници с разкази — „Женско сърце“ и „Ако можеха да говорят“. Но въпреки разбирането срещат се и странни тълкувания. Жива Калдъръмова-Денева, Илия Волен, Иван Мешевков свързват нравствените ценности у Йовковите герои изцяло с религията, с божие начало, което ръководело и властвувало над човека. „Ненормалният Серафим — казва Мешевков — е извън обществото, но с бога.“³⁵ Подобни съждения са отправени и към други Йовкови герои или към цели произведения. Но тези увлечения не са най-характерните и определящите за анализите на Мешевков. Цялата книга на критика, посветена на Йовковото творчество, е написана с изключителна дълбочина. Произведенията са талантливо и сериозно изследвани. Тук Йовковите творби намират един, макар и някъде пресилен съдник, правдив и умен тълкувател.

³¹ Г. Константинов. Най-социалният български писател. — Йовков лист, С., 1937, с. 9.

³² Г. Константинов. Чувството за дълг у Йовковите герои. — Златотръб, г. XVIII, 1937, кн. 9, с. 331.

³³ Ив. Мешевков. Йордан Йовков романтик-реалист. С., 1947, с. 62 (книгата е писана през 1937 г.).

³⁴ Вл. Василев. Личност. — В: Йордан Йовков. 1884—1937. . . Под ред. на Св. Минков. С., 1937, с. 9.

³⁵ Ив. Мешевков. Цит. кн., с. 91.

До средата на 30-те години прякото дирене на „социална заинтересованост“, на ярка идейна светлина както върху събитията, така и за преживяванията на героите“ (Тр. Духов, псевд. на Васил Николов) пречи на някои критици от пролетарския литературен фронт да вникнат в спецификата на идейно-естетическите особености на Йовковия разказ. Те извеждат на преден план неговите мирогледни позиции. По този начин се стига до едностранчиви и необидителни изводи. И тъй като Йовков стои настрана от обществените борби, а формално членува в Радикалната партия³⁶, той привлича недоволството и на двете страни. С най-остри статии към него се отправят пролетарските критици. Те го упрекуват в примирение със злото, в старание да избяга от публично изобличаване на неправдите от страх да не изгуби благоволението на буржоазните кръгове.

Людмил Стоянов е раздразнен от Йовковото „недостатъчно взирание в су-ровостта на битието или липса на смелост да се погледне в лицето на истината“, от това, че Йовков не е критически реалист „в Балзаковския смисъл на думата“, от това, че писателят „бяга от зрелището на житейските противоречия или ги засяга съвсем слабо и мимоходом, защото обратното би значило борба, жестока, непримирима, а той е против борбата, понеже вярва, че има „провидение“, което ще постави всекиго на мястото му“.³⁷

По-късно — към края на 30-те години — социалистическата критика променя „курса“ към Йовков. Появяват се марксисти, които виждат по-трезво идейните и естетическите качества на Йовковите разкази и макар и по-сдържани, изказванията им са показател за сериозна еволюция на схващанията. Ето как говори Георги Караславов: „Йовков има най-лекия стил в българската литература. В строежа на неговата фраза има нещо толкова просто и оригинално, нещо толкова самобитно и родствено с чистия простонароден език, че дори само то да беше, Йовков би си останал един от редките разказвачи в българската литература.“³⁸

Самият Г. Бакалов в следващото десетилетие ще ревизира позицията си спрямо Йовковото творчество и ще оцени значението на белетриста за развитието на националната ни литература.

Еволюция търпи и мнението на модерните.

През 1919 г. Гео Милев от страниците на сп. „Слънце“ се нахвърля срещу реализма като течение и срещу неговите представители у нас, говорейки: „Това, което вълнува народа днес, няма да вълнува народа утре. А литературата, а изкуството въобще, не е хроника, не е история на разни животи и съвременности. А това е днешната българска „белетристика“ — като се почне с Елин Пелин и Антон Страшимиров и се свърши с Йордан Йовков и „Депутатът Стоянов“ от Д. Шишманов; всичко само хроника, само великолепна история на днешния български живот.“³⁹

Колко е голямо заблудението на критика, се вижда не само от това, че белетристиката, която творят Елин Пелин, Антон Страшимиров и Йордан Йовков, е сложена в кавички, не само и от нареждането на Йовков до един автор, какъвто е Д. Шишманов, но и от по-нататъшното творчество на самия автор. Създавайки своята великолепна поема „Септември“, Гео Милев сам опровергава критическото си становище.

³⁶ Вж. Л. Стоянов. — В: А. Страшимиров. Елин Пелин. Йордан Йовков. В спомените на съвременниците си. С., 1962, с. 300.

³⁷ Л. Стоянов. Добро и зло в творчеството на Йордан Йовков. — Час, г. IV, бр. 10, 3 ноем. 1937, с. 1.

³⁸ П. Горянски. 14 писатели за делото на Йордан Йовков. — Дъга, г. IV, бр. 213, 18 окт. 1937, с. 4.

³⁹ Г. Милев. Против реализма. — Слънце, 1919, кн. 5, с. 143.

Една година след Г. Милев Йовковият реализъм попада под стрелите и на Л. Стоянов: „Авторът се е наредил съзнателно и преднамерено под знамето на реализма и толкова по-зле за него. . . Реализмът налага рамки на изкуството, сякаш го стяга в казармена униформа. Нещо подобно се е случило и с Йовков.“⁴⁰ И по-нататък Л. Стоянов отсича: „Да бъдеш реалист, казал е някой, значи да не бъдеш нищо.“ В следващите оценки, посветени на Йовковото творчество, Л. Стоянов се раздвоява между възторга и недоволството. Недоволството му идва от отсъствието на борбени елементи и принадлежността на писателя към реализма (за което вече стана дума). А възторгът на Л. Стоянов е породен от верния художнически усет на Йовков и от умението му „да улови живота без лично пристрастие, обусловено от временни настроения, да го вземе сочен и прост и да го сложи в рамка, за да го отдели от действителността и да му внуши по-трайни елементи“. А в същност всичко това е постигнато благодарение на реалистичния метод на белетриста, привлякъл по-късно в своите редове и Людмил Стоянов, и Гео Милев.

Ето и мнението на барда на българския символизъм Теодор Траянов: „Йовков се яви като майстор и няма период на ученичество. Почна с художествена зрелост и завърши с класическо съвършенство. Поетическото му гледане на света и вроденото му чувство към форма и стил му помагаше да претворява и от малкия епизод строга и образцова миниатюра.“⁴¹

Че еволюира отношението към Йовковото дело, доказва и фактът, че през 30-те години за него пишат не само издания като „Зора“, „Българска мисъл“, „Златорог“, „Слово“, „Мир“, „Родна реч“, а го забелязват вече и „Нова камбана“, „РЛФ“, „Светлоструй“, „Час“ и всички демократични вестници и списания.

До края на 30-те години, като се започне с най-малките отзиви, mine се през истинските статии и разгърнати рецензии и се стигне до цели книги, посветени на творчеството на Йовков, българската литературна критика има сериозни завоевания. Основните отличителни черти на Йовковите разкази са уловени. Открит и доказан е талантът на автора да разказва увлекателно и образно, дарбата му да изгражда психологическа характеристика на персонажа, да утвърждава хуманността и оня „духовновъзвишаващ момент“, в който „всеки трябва да бъде преди всичко човек“ (Вл. Василев). Разработени са проблемите за любовта и красотата. Високо е оценен анималистичният дар на писателя, способността му да персонифицира природата. Открити са романтичните наеви и фолклорните елементи в разказите. Обърнато е внимание на стилното съвършенство на Йовков и езиковото богатство на творбите. И все пак остават още бели петна. Езикът прави впечатление на критиците и по негов адрес са отправени много адмирации, но цялостно изследване на езиковите средства на писателя няма. Лиризацията на Йовковата проза остава открит проблем. А композицията на разказа му е неразгадана почти до края на 60-те години. Неразбрано остава и Йовковото „пренасяне“ в близкото минало на Добруджа, заради което писателят неведнъж е бил обект на гневни нападки.

Тези пропуски на съвременните на Йовков критици са празнини и на литературната ни наука от този период. Въпреки това критиката до края на 30-те години изиграва важна роля в определянето на мястото, което заема разказвачът Йордан Йовков в българската литература. Прозренията на много от критиците служат за стабилна основа, върху която се изграждат критическите постижения на следващите десетилетия.

⁴⁰ Л. Стоянов, — Везни, 1920, кн. 7, с. 218.

⁴¹ П. Горянский. 14 писатели за делото на Йордан Йовков. — Дъга, г. IV, бр. 213, 18 окт. 1937, с. 4.

РАЗКАЗИТЕ НА ЙОРДАН ЙОВКОВ В ЛИТЕРАТУРНАТА КРИТИКА ДО КРАЯ НА 30-ТЕ ГОДИНИ

Мария Гарева

Има големи писатели, които получават заслуженото внимание и оценка едва след смъртта си, а приживе творят с години, без да бъдат забелязани или разбрани от съвременниците си. При Йордан Йовков не е така. Произведенията му порождаат жив интерес още с появяването си: изследва се тяхната тематика, проблематика, персонаж, поетика. Но досега няма проучване, което да третира проблема за функционалността на Йовковите творби и по-специално — интерпретацията на Йовковото творчество от съвременната му критика.¹

Проследявайки резонанса, който предизвиква Йовков сред критиката до края на 30-те години, в тази работа се прави опит и да се проследят литературно-критическите оценки на Йовковото творчество през този период.

* * *

Първите творби на Йовков — стихотворенията, поместени в сп. „Селска пробуда“, в. „Съзнание“ и сп. „Художник“ — не обръщат вниманието на критиката. И с основание. Това са в повечето случаи любовни настроения, облъхнати с мистика, навяващи меланхолия и скръб, изпети в твърде миньорен тон, с явно влияние на Хайне, Яворов, Теодор Траянов. Стихотворенията на Йовков както за съвременниците му, така и за нас имат цена преди всичко като документ за едно литературно начало и развитие.

Първите рецензии излизат веднага с появата на разказвача Йовков.

Преди още писателят да събере творбите си за войната в самостоятелна книга, Михаил Арнаудов пише: „Макар тия разкази, пръснати в разни списания, да са едни от първите печатани произведения на младия автор, те носят много белези на несъмнен талант.“² Проф. Арнаудов дава висока оценка на всички писани до момента Йовкови разкази. Определя автора им като поет, който схваща живота, разкрива душите и ни „кара да се сродим с образите“. Изтъква уменията му да разграничи и представи като завършени за себе си цели събития, представляващи ярко свързани помежду си моменти. Авторът, публикувал първата рецензия за Йовков, дава висока оценка на изкуството му да изобразява, сочи наблюдателността (качество, което всички Йовкови критици отсега нататък ще изтъкват), спира се на въображението и на духовитите и находчиви срав-

¹ Настоящата работа е част от едно по-цялостно изследване на Йовковото творчество от този аспект.

² М. Арнаудов. Разказите на Йордан Йовков. — Отечество, г. III, 1916, кн. 36—73 с. 10.

нения. Определя Йовков като художник, „който рисува само импресионистически: с малко черти той ви загатва и пейзаж, и физиономия. Съществена за него е душата: душата на хората, които вижда и постоянно наблюдава, душата на мъртвите предмети, оживели под неговия поглед и неговата собствена душа най-сетне, с която читателят бързо се слива, за да тръпне и се вълнува като нея.“

Почти по същото време е писана и рецензията на Боян Пенев, който носи дата 10 май 1916 г. Както показва бележката на редактора, това е по всяка вероятност доклад по случай награждаване на Йовков. След смъртта на проф. Боян Пенев той е открит в стенограмите му, дешифриран е и е предаден изцяло на страниците на „Съвременник“ от 7 май 1937 г.

Освен острата наблюдателност и възприемчивост Боян Пенев изтъква уменията на Йовков да изрази в съответна художествена форма тези впечатления. „При това — пише ученият — Йовков никъде не е еднообразен — не излага едни и същи епизоди и настроения. Неговият поглед постепенно разкрива нови неща, нови фигури, незабелязани по-рано, обгръща от всички страни картините на боя и бойното поле, — а всеки нов епизод, всеки нов живописен елемент загатва за нови страни от неговата поетическа възприемчивост и способност за пластично рисуване. За да оживи още повече тия изображения, авторът представя на места случайни епизоди, отделни човешки фигури, които изглеждат незначителни на пръв поглед, но които в същност имат типично значение, разкриват някоя характерна, съществена подробност.“ Боян Пенев е във възторг от високата художественост и съдържателност на Йовковите разкази, от правдоподобността на изображението, от дарбата на писателя да ни въведе в „една втора действителност, в която неусетно се пренасяме и преживяваме нейния ужас“.

За разлика от някои тълкуватели на военните разкази на Йовков, за което ще стане дума по-долу, навсякъде проникателният поглед на критика открива състраданието на автора „към измъчения човек, неговата скръб при вида на опустошенията и разоренията, които оставя след себе си една озверена маса, хипнотизирана от кървавата стихия на войната... В същото време навред в разказите на Йовков се долавя затаена, но силна обич и привързаност към родния край — една дълбока обич, на която са чужди пристореният патос и декламацията.“

Като ценно качество на повествованието Боян Пенев сочи лирическият елемент, вложен в разказите на Йовков. Той високо оценява личните изживявания и настроения, обagriли обрисуваните моменти, чувството на автора, изразено чрез „особената наредба на думите“, чрез ритъма на речта и умелото подбиране на изразните средства, което не само олухотворява още повече картината, но и по думите на критика „усилва въздействието, що оказват те на читателя“.

Още едно качество на Йовковите разкази получава висока оценка от Боян Пенев — техният стил. В отлика от Михаил Арнаудов, който говори за „малки недостатъци на стила“, проф. Б. Пенев определя Йовковия изказ като най-съответстващ на неговото душевно състояние, слово, което прекрасно изразява преживяното и видяното. „Стилет му е оригинален, свеж и с вътрешно движение — четем в статията на Б. Пенев. — В лиричните места ритъмът на този стил и чувството на автора са в пълна хармония. Йовков се старае да избягва шаблонните фигури и фрази, стереотипните сравнения, които са лишени от емоционална и пластична стойност.“

Всички критици, които спират погледа си на Йовковите творби, дават изключително висока оценка на майсторството на писателя да си служи с красива, точна и изразителна реч. Изтъкват „живостта, картинността, пластиката“. „Нагледността в изображението — пише Стефан Попвасилев — тъй много характерни за Йовковото повествование и тъй щастливо съчетани с ясната мисъл на писателя и живото негово слово, се още по-подсилват с някои средства на художе-

вен израз.³ И така Стефан Попвасилев спира вниманието си на употребата на сравненията, на „засилената глаголност“, на „безсъюзното“, на синтактичния строеж на речта, на елиптичните изречения. След като разглежда всички особености на Йовковото слово, обобщава: „А Йордан Йовков е именно от тия наши общопризнати писатели, които творят с истински поетически дар, които познат и обичат своя език.“

Сам Йовков е обръщал голямо внимание на изказа в творбите си и се е старал да намери най-точната, най-подходящата дума за обрисувание на събитията или героите. Пред Спиридон Казанджиев писателят споделя: „Думата е страшно нещо; в нея са затворени изразните средства на всички изкуства: бои, линии, форми, движения, звукове — всичко, стига да можеш да боравиш с тия нейни богатства. А това не е лека работа. Аз едно време си бях поставил за цел така да овладее езика и да си служи с него.“⁴

И във военните разкази, и в следващите сборници на Йовков езикът и стилът му са забелязани и нееднократно критиката е изтъквала тяхната висока стойност. Някъде е отделено доста място за лекото и сърчно използване на изразното богатство на речта, дори са правени опити за изследване на вокализма, на лексическия и синтактичния строеж на творбите му, но големи открития или пък развитие в преценките до края на 30-те години не се забелязват.

Първият сборник, в който писателят събира разказите си, излиза през 1917 г., а на следващата година се появява и вторият том. Критиката откликва възторжено. В произведенията на белетриста тя открива не само надежден писател, но и човек, който по свой начин мисли и чувствава различно от всички други. Обръща внимание на бойните картини и на богатството от войнишки типове, както и на отделни образи и на сложни ансамбли, обрисувани с пластика и дълбоко разбиране.

Божан Ангелов пише: „Налице има една значителна сума от художнически качества, които са заложи и верни залози за неговото развитие и за надеждите, които той възбужда. Преди всичко г. Йордан Йовков обладва една достатъчно ясна, реална фантазия, която се опира на вярно и богато наблюдение. . . Той вижда и слуша хубаво, ясно и богато, схваща пълно и точно, прониква дълбоко, разбира и оценява разумно, а фантазията му комбинира нормално, хармонично.“⁵

Подробно се спира на военните разкази и Владимир Василев. Според него писателят, без да е апологет на войната, търси ония моменти в нея, които „покриват неговото извънредно добро, суверенно чувство за живота“⁶. Според критика Йовков е привлечен от „хищно любопитство“, войната го примама с „екзотиката на своите краски и с интензивността на своите преживявания“: „Войната идеше с хиляди тегла и ужаси, хиляди невидени и непреживени случки“ — казва Йовков, а именно тези думи Вл. Василев тълкува като изблик на радост за белетриста, или „трепет пред пътешествията из далечни страни, които предлага войната“. Според критика Йовковият поглед не търси нищо друго освен величието на военните сцени. Оттам идело и увлечението му да рисува най-вече масови сцени, да изпуска единиците, защото „видът на хилядите множества го сякаш подига на криле и му внушава илюзията на непобедимост“. Подобно на други свои братя по перо Василев не вижда „ни една гримаса на ужас“ на лицето на писателя. Това той отдава на чисто естетическия елемент на „само-

³ Ст. Попвасилев. Строеж на речта у Йордан Йовков. — Родна реч, г. IX 1935—1936, кн. I, с. 7.

⁴ Сп. Казанджиев. Срещи и разговори с Йордан Йовков. С., 1960, с. 93.

⁵ Б. Ангелов. Разказите на Йордан Йовков. — Пряпорец, г. XX, бр. 134, 15 юни 1918, с. 2.

⁶ Вл. Василев. Маршът на победата и на смъртта. — Златорог, г. I, 1920, 45—61.

удовлетворение“, който „го издига и с който надделява физическата болка на страданието. Смъртта тук е увенчана с апотеоза на една красота, защото иде във вихъра на един силен и могъщ момент на живота. Масите се стремят да го изживеят, към него ги тласка някаква невидима сила“. Едва ли ще се съгласи някой днес с тълкуването на Вл. Василев, че масата копнее да изживее този величествен момент — смъртта. За критика войната не е нещо повече от една импозантна арена, в която стойност има само красивата смърт и героичните подвизи и точно заради това приема така Йовковите разкази. Може би и голяма част от едностранчивите анализи на Йовковата военна проза от пролетарската критика у нас се дължат на подобни тълкувания, представящи писателя като личност, опиянена от войната и нейните величави гледки, екзалтирана от устрема на победата, захласната в естетиката на смъртта.

Вл. Василев има и множество верни наблюдения по отношение на военните разкази. Той първи в нашата литературна критика определя чувството към родината като идентифицирано в голяма степен с чувството към земята у Йовковите герои.

Служейки си с апарат, преситен от терминология, критикът изтъква темперамента на автора, талантливите описания на природата, чувствата, които владеят героите, зрителните и слуховите речеве особености.

Още същата година статията подбужда критическите страсти и става обект на обсъждане. Александър Балабанов, възмутен от злоупотребата с термините, пише: „Човек не може да схване дали това е схематичен учебник по поетиката или анализ на произведението на един писател.“⁷ И с право бележи, че в статията на Василев има недостатъчно „изтъквания и показвания“, а избобилствуват на доста места необоснованите суперлативи.

В рецензията си за военните разкази на Йовков Вл. Василев отправя и някои незаслужени критики към писателя, упреквайки го в голяма обяснителност при описанията на героите и неуместна авторова намеса. Според критика авторът не остава „безучастен“ към действията и разговорите на героите си, а се намесва най-активно — взема думата, допълва, характеризира, като не оставя персонажа да се прояви свободно. „Тъкмо някой отвори уста — протестира Василев, — и — чакай аз да кажа! Неговите впечатления за тях, възторгът или очарованието от делата им са тъй силни, че изместват самата личност от едно по-продължително и спокойно наблюдение и писателят не може да фиксира по-съществено и трайно.“

Висока оценка от литературната критика получава склонността на Йовков към вярно наблюдение и правдив анализ на душевното състояние през време на сраженията. Критиците определят Йовков като единствения ни писател, обогатил нашата литература с нещо ново и ценно, а именно с това, че не само правдоподобно разглежда душевното състояние на воюващия, но и високохудожествено го пресъздава.

Тълкуванията на бойните действия, възпроизведени в разказите, са най-противоречиви. Константин Гълъбов разглежда битката като висш момент в живота на човека, когато и най-нищожното същество придобива нещо благородно. Другата духовна черта, предизвикана като реакция на войната, на която се спира Гълъбов, е състраданието на ближния, което в този момент е още по-силно, отколкото всеки друг път. Отново сраженията са определени и като естетичен момент, в който „героизмът и себеприщипването придобиват една особена красота за воюващия, мъжка красота, такава, каквато живеят в идеалната представа на античния свят“⁸.

⁷ А. л. Балабанов. Списания и писатели. — Огненище, г. II, 1920, кн. 1, 1—13.

⁸ К. Гълъбов. Разказите на Йордан Йовков. — Общ поход, г. XX, 1918, кн. 9—10, с. 482.